

Питання щодо збереження природних багатств піднімали й інші українські науково-природничі організації. Так, Кримсько-Кавказький гірський клуб у 1913 р. випустив спеціальну листівку “Охороняйте природу!”. Новоросійське товариство природодослідників у 1917 р. провело регіональну нараду, на якій виробило “Звернення наради з охорони пам'яток південноросійської природи”.

З цікавою ініціативою виступив Полтавський природничо-історичний музей. Разом з Полтавським земством він оголосив спеціальні грошові премії за нариси з охорони природи.

Одним із перших українських вчених-зоологів, який вивчав питання охорони фауни, був О. О. Браунер. Так, ще в 1899 р. вийшли у світ дві його роботи: “Про охорону корисних для сільського господарства птахів” та “Про охорону корисних для сільського господарства ссавців і птахів”, де він з притаманною йому твердістю виступає на захист пернатих хижаків: “Якими великими бувають результати односторонньої діяльності, може засвідчити звіт одного з мисливських товариств за 1898 рік, яке виплатило винагороду 151 крб. 48 коп. за знищення 2164 птахів-хижаків”.

У роботі про кримського оленя (1900) Браунер доводить, що олень — не лісова тварина, а загнаний у ліс людиною. Подібної думки він був також про зубра і тура.

Світова імперіалістична війна, потім революція, громадянська війна — все це згубно позначилось на справі збереження унікальних осередків дикої природи, зокрема і на Україні. Зоопарк Пілявин, який приваблював до себе чимало екскурсантів, у тому числі іноземців, був зруйнований та спалений у кінці 1917 і в січні 1918 р. солдатами і місцевими жителями. В цьому парку, як повідомляє М. В. Шарлемань, крім великої кількості дрібних звірів, постріляно 35 зубрів і бізонів.

Смертельна загроза нависла і над Асканією. Передові вчені, аматори природи, всі ті, кому була дорога доля Асканії, зняли тривогу.

Харківське товариство любителів природи, Московське товариство акліматизації тварин, Закавказьке товариство акліматизації, Московське товариство охорони природи поставили перед Тимчасовим урядом питання про необхідність захистити Асканію від знищення. А Кронштад-

ська Рада солдатських і робітничих депутатів разом з Російською Академією наук вирішили надіслати в Асканію спеціального комісара з охорони природи. Таким комісаром виявився видатний вчений, географ, мандрівник, генерал П. К. Козлов, який у свій час привозив із Монголії Фальц-Фейну коней Пржевальського та інших рідкісних степових тварин. У кінці 1917 р. він негайно виїхав до Асканії і взяв участь у з'їзді волосних земельних комісарів та Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який відбувся в Олешках на початку 1918 р. Нарада дійшла висновку, що із всього Дніпровського повіту необхідно визнати культурним маєтком одну Асканію, яка через це не підлягає ніякому поділу, а навпаки — охороні в тому стані, в якому вона перебуває.

Слід зауважити, що після революції при Міністерстві земельних справ України існував відділ по охороні пам'яток природи, а також комісія із вчених та діячів цієї справи. Крім того, в Києві був приватний природоохоронний Комітет, який очолював відомий геолог і географ, професор П. А. Тутковський, у Харкові в той час товариство любителів природи очолював комісар з охорони природи, професор В. І. Талієв, в Одесі — голова наукових товариств професор Г. І. Танфільєв.

Переломним моментом в історії природоохоронного руху на Україні стала перша Нарада дослідників природи, яка відбулась 3—6 серпня 1918 р. в Києві з ініціативи В. І. Талієва. На ній розглядалися питання утворення Української Академії наук, шляхи розвитку на Україні природознавства, науки, освіти, музейної справи, бібліографії, але однією з основних тем, яку обговорювали вчені, була проблема охорони природи. Доповідачами з цього питання були В. І. Талієв, П. А. Тутковський, В. Ф. Ніколаєв, О. А. Яната, К. М. Залеський, Л. Портенко.

Нарада прийняла цілий ряд постанов з різних аспектів охорони природи, в тому числі і постанову “Про негайне перетворення Асканії-Нової в національний степовий заповідник України”.

1 квітня 1919 р. уряд України прийняв перший декрет про заповідники — “Про обяву колишнього маєтку Фальц-Фейна Асканія-Нова народним заповідним парком” — і передав його в розпорядження народного комісаріату освіти.

Після від'їзду з України в 1918 р. В. І. Талієва естафету природоохоронного руху прийняли його сподвижники — зоологи В. Г. Аверін (у Харкові) і М. В. Шарлемань (у Києві), які, незважаючи на страшну розруху, першорядну увагу приділяли охороні осередків первісної природи, в тому числі і заповідним територіям. Після визволення в 1920 р. Асканії-Нової від військ барона Врангеля і після того, як із Асканії в Петроград виїхав П. К. Козлов, що охороняв її, місцева влада вирішила розорати цілинні заповідні степи. Навіщо, мовляв, земля марно пустує? Таку тривожну звістку привіз у Комітет охорони пам'яток природи при Наркомі освіти України студент-ботанік. Завдяки втручання В. Г. Аверіна була проведена нарада з участю вчених і відповідальних працівників Наркомзему, на якій було розроблено «Положення про перший український державний заповідник “Чаплі”», який ліг в основу декрета Голови Раднаркому України Х. Г. Раковського від 21 лютого 1921 р. “Про оголошення Асканії-Нової державним степовим заповідником”.

Слід відмітити, що після революції охорона природи стала справою державного значення. По-перше, було проведено велику організаційну роботу. При сільськогосподарському науковому комітеті Наркомзему України в 1919 р. (за деякими джерелами, в 1918) була створена секція охорони природи, яка з 1924 р. називалася комісією і функціонувала до 1929 р.

Комісію охорони природи спочатку очолював відомий зоолог М. В. Шарлемань, а згодом — професор-ботанік О. А. Яната; заступником був В. Г. Аверін. Одночасно при Народному Комісаріаті освіти України були організовані посади центрального інспектора в справі охорони пам'яток природи, чотирьох крайових інспекторів та мережа кореспондентів. Крайовими інспекторами були: у Харкові — ботанік Є. М. Лавренко, у Києві — зоолог М. В. Шарлемань, в Одесі — О. О. Браунер, у Дніпропетровську — М. П. Акимов. Центральним інспектором був призначений професор О. С. Федоровський.

Важливе значення для організації охорони природи на Україні мала постанова ВУЦВК від 16 червня 1926 р. “Положення про пам'ятки культури і природи”. Згідно з нею всіма пам'ятками природи на Україні відав Народний

Комісаріат освіти (а саме: управління науковими установами) та його місцеві органи.

Поряд з цим з метою сприяння Наркомзему в організації охорони природи в 1928 р. був організований Український Комітет охорони пам'яток природи (УКОПП) як орган міжвідомчого складу і значення. Він повинен був узгоджувати і готувати для вирішення законодавчими органами всі питання, пов'язані з охороною природи.

У 20-ті роки на Україні була проведена справді дуже велика за своїми масштабами робота по виявленню найцікавіших пам'яток природи. Наприклад, у цей період було взято на облік і зареєстровано близько 2000 пам'яток природи за такими категоріями: 1) географічні комплексні пам'ятки природи; 2) геологічні пам'ятки природи; 3) цілнні степи; 4) первісні ліси; 5) озера й болота; 6) піщані ділянки; 7) поодинокі старі дерева; 8) парки та штучні насадження наукового значення; 9) рибні місця; 10) місця пташиних поселень; 11) місця, багаті на звірину; 12) мисливські заповідники.

Основні принципи охорони природи формувалися так: 1) охорона окремих об'єктів: рослин і тварин (наприклад, степовий орел, зубр, бобер); 2) охорона окремих ділянок (біоценозів, ландшафтів), тобто основною ознакою цього принципу є комплексний підхід: разом з охороною рослинності чи ґрунтового покриву зберігається і тваринний світ.

Комісія охорони природи при Сільськогосподарському Науковому Комітеті України спільно з відповідальним органом Народного Комісаріату освіти, а згодом і з Українським Комітетом охорони пам'яток природи розробила кілька проєктів організації заповідників державного значення. В 1921 р. слідом за організацією державного степового заповідника "Асканія-Нова" були затверджені: заплавний заповідник "Конча-Заспа" разом з рибницькою станцією на околицях Києва; у 1923 р. — лісостеповий заповідник ім. Т. Г. Шевченка (згодом — з 1968 р. — Канівський заповідник) на правому березі Дніпра в районі міста Канева; у 1925 р. — Хомутовський степ; у 1927-му — Кам'яні Могили; в 1928 р. — Михайлівська цілина.

У 1927 р. з метою охорони природи морських узбереж та островів, зокрема з метою захисту птахів під час перельоту,

зимівлі та гніздування, були засновані Приморські державні заповідники, на базі яких пізніше були організовані Чорноморський і Азово-Сиваський заповідники. Всі інші пам'ятки природи були описані і підготовлені для їх подальшого заповідання.

Поряд з великою організаційною роботою по створенню заповідників і заказників були налагоджені планомірні флористичні та фауністичні дослідження в окремих заповідниках, насамперед у "Асканії-Нова". Значна заслуга в цьому Сільськогосподарського Наукового Комітету Наркомзему, який очолив професор О. А. Яната. В 1921 р. була створена асканійська комісія, куди увійшли провідні вчені, ботаніки, зоологи, лісівники, ґрунтознавці, географи.

Головний та обласні інспектори, як і штатні працівники Українського Комітету охорони пам'яток природи, утримувались за рахунок державного бюджету. Обласні інспектори охорони природи мали платних технічних секретарів, засоби пересування та дослідницької роботи. В середньому річний бюджет обласного інспектора дорівнював 5 тис. крб.

Комітет мав кошти не лише на утримання вченого і технічного секретарів, а й для вивчення та охорони пам'яток природи, а також на видання спеціальних збірників. До початку 30-х років він розробив перспективну мережу заповідників України, а також проект закону "Про охорону і розвиток природних ресурсів соціалістичного господарства". Згідно з проектом при ВУЦВК створювалась міжвідомча комісія з охорони природних ресурсів, а при Наркомосвіті — широка мережа природоохоронної інспектури.

Активну роботу з охорони природи вели також різноманітні громадські організації, що діяли на Україні у 20 — 30-х роках.

Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин, переслідуючи в основному утилітарні цілі, бачило своє завдання у захисті свійських тварин від непосильної роботи, в охороні комахоїдних птахів, а також садів, парків і лісів від шкідливих комах. Товариство мало 15 окружних відділень. На початку 1925 р. в ньому налічувалось понад 9 тис. членів, в основному вчителів, школярів, представників міської та сільської інтелігенції. До кінця 20-х років його відділення чи окремі товариства діяли в Києві, Луганську, Сумах, Житомирі,

Чернігові, Кременчуці, Черкасах, Дніпропетровську, Шахтах, Маріуполі, Одесі, Миколаєві, Зінов'євську, Білій Церкві.

Тривалій час головою товариства був харківський учитель І. Іванов. Товариство мало девіз “Захищаючи тварин і рослини, ти зміцнюєш державу”, на його гербі було зображено щит із зіркою та абрєвіатурою “ТВАРОС”.

З метою охорони свійських тварин товариство організувало міжвідомчі комісії гужового транспорту, курси конюхів, спеціальні бригади з школярів для охорони і захисту коней. Кілька років підряд 30 квітня активісти ТВАРОСу проводили “День бджіл”. Для пропаганди своїх ідей товариство видавало брошури (наприклад, “Захищай бджіл”, “Чому треба захищати тварин”, “Чому треба захищати рослини”, “Альбом друзів і ворогів землероба” тощо), різноманітні плакати та листівки.

Культурно-освітня секція ТВАРОСу ставила для школярів безплатно п'єси -- “Суд над граком”, “Суд над летючою мишею”, “Суд над мухою”, де в доступній для дітей формі пояснювалась користь чи шкода того або іншого виду тварин.

Однією з найбільш ефективних акцій товариства була організація Днів зустрічі птахів, що поступово стало доброю шкільною традицією.

Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин було закрито в кінці 30-х років.

Кримське товариство природодослідників та шанувальників природи склало список рідкісних та зникаючих тварин і рослин Криму, добилося створення Кримського заповідника. Полтавське товариство шанувальників природи організувало кілька заказників. Харківське товариство любителів природи видало книгу “Птахи — друзі людини”. Але найактивніше охороною дикої фауни займались у перші роки Радянської влади українські мисливці, які об'єднались у Всеукраїнське товариство мисливців та рибалок (ВУТМР). Першим головою ВУТМР був обраний відомий український піонер охорони природи, вчений-зоолог В. Г. Аверін.

ВУТМР брало активну участь у розробці нових правил полювання на території України, затверджених Наркомземом і Народним комісаріатом внутрішніх справ 5 травня 1924 р., домоглося заборони з 1925 р. весняного полювання, активно займалось боротьбою з браконьерством. Тільки в 1926 р.

його активістами було затримано 1607 порушників правил полювання і рибалки. На річці Сіверський Донець у районі с. Серебрянки члени ВУТМР створили перше в країні хохулеве господарство. При деяких окружних радах діяли спеціальні комісії по охороні природи. В 1929 р. при Центральній раді ВУТМР була створена спеціальна лабораторія по вивченню мисливського господарства України, штат якої складався з 10 чол.

Варто відзначити, що, на відміну від нинішнього Українського товариства мисливців і рибалок, яке практично самоусунулось від створення природних охоронних територій, ВУТМР брало активну участь в організації заповідників і заказників. Воно клопочеться про створення заповідника на Обиточній косі, перераховує в 1929 р. 1000 крб. у фонд Приморських заповідників, обговорює на з'їздах питання організації нових заповідних територій. Щороку 6 травня з ініціативи товариства широко святкувався День українського мисливця. ВУТМР було закрито у 1933 р.

У той час на сторінках мисливських журналів “Охота и рыболовство” (1923), “Природа и охота на Украине”, “Украинский охотничий вестник” (1924), “Бюлетень Полтавського округового відділу ВУСОР” (1927), “Український мисливець та рибалка” (1927 — 1930), газети “Радянський мисливець та рибалка” (1927 — 1930), редактором яких був В. Г. Аверін, велика увага приділялась питанням раціонального використання природних багатств і охорони рідкісних та зникаючих видів української фауни (хохуля, байбак, червононогий гуменник, струмкова мінога, стерлядь, фазан, куріпка біла, тхір-перегузня, зубр, рись, вухатий їжак, дрохва, стрепет, бобер, біла чапля, жуки-скакуни).

У 1927 р. Український комітет охорони пам'яток природи почав видавати збірники під назвою “Охорона природи на Україні” (1927 — 1928), а також “Матеріали охорони природи на Україні” (1928), редакторами яких були В. Г. Аверін, О. А. Яната, О. С. Федоровський, Є. М. Лавренко. На сторінках інших природознавчих журналів, що видавались в Києві — “Вісті природничої секції Українського наукового товариства” (1918 — 1919), “Збірки природничої секції Українського наукового товариства” (1918 — 1919), “Зоологічний журнал України” (1921), редактором яких був М. В. Шарлемань,

також широко висвітлювалась тематика охорони тваринного світу.

Активно сприяли розвитку заповідної справи у Західній Україні чеські та польські ботаніки. В Карпатах з ініціативи В. Шафера в 1921 р. було створено резерват Чорногора, розширений в 1938 р. до 1534 га. С. Соколовський у 1932 р. добився розширення тисового заказника Княздвір, створеного ще в 1912 р. За наполяганням А. Златника в 1932 р. була заповідана гора Говерла. Усього на території Західної України перед Великою Вітчизняною війною діяло близько 20 заповідних об'єктів.

У 30-ті роки на Україні, як і в інших регіонах, помітно згортається природоохоронна робота, що пояснюється періодом сталінщини, який негативно вплинув й на багато інших суспільних процесів, наукове та культурне життя. У цей час було розпущено багато громадських організацій України, що займалися охороною природи, зокрема ВУТМР, Кримське товариство природодослідників та шанувальників природи. Основними ідеологами і наставниками в біологічній науці, в тому числі і з проблем фауністики, екології та охорони природи, стали неосвічені особи, наприклад горезвісний Т. Д. Лисенко, а також ті, хто не мав навіть біологічної освіти, на зразок І. І. Презента, юриста, чи Є. Я. Кольмана, математика за фахом. А почалося все з опрацювання листа “батька всіх народів”, адресованого журналу “Пролетарська революція”. В січні 1931 р. Є. Я. Кольман, у той час один з керівників асоціації інститутів природознавства Комуністичної Академії, опублікував у журналі “Більшовик” статтю “Шкідництво в науці”, в якій не залишив без уваги і охорону природи: “Саме так “охорона природи” стає охороною від соціалізму (...). Таким чином, суть всіх шкідницьких теорій одна і та сама. Інакше і бути не може, мета у шкідників всіх мастей одна — піддрив нашого соціалістичного господарства, реставрація капіталізму”.

Оцю нісенітницю слово в слово повторює біолог Б. Токін у статті “Против механистического материализма и меньшевистствующего идеализма в биологии”, надрукованій у журналі “За марксистско-ленинское естествознание”. Після цього науково-популярний журнал “Охрана природы” перейменовують у “Природа и социалистическое хозяйство”. Займатися

в ці роки екологічними дослідженнями, а тим більше — пропагандою природоохоронних знань було небезпечно.

Тридцять років стали в нашій країні тим рубежем, з якого починається підкорення і перетворення природи, її “опанування” та реконструкція. І це триватиме довго.

А над природоохоронцями уже збиралися хмари. Настирливі дошукувачі “багатоколоскової пшениці” поступово оволодівали ситуацією. “Ми повинні оволодівати фауною, — повчав учасників всесоюзної фауністичної конференції (1932 р.) І. І. Презент. — І не тільки поставити її собі на службу, а й переглянути її. Радянський фауніст повинен стати інженером-винахідником тваринного організму, активно добираючи для соцбудівництва фауну”.

Красномовним свідченням подібного “добору фауни” стала акліматизація ще в довоєнні роки на Україні єнотовидного собаки, який і нині завдає великої шкоди мисливським господарствам. З І. І. Презентом не один рік полемізував В. В. Станчинський, відзначаючи його безглузді претензії до екології та екологів, але сили були неоднакові. Всього один рік проіснував “Журнал екології та біоценології”. У кінці 1932 р. був закритий Степовий інститут. Заповідниці асканійський степ потрапив у господарський кругообіг. Влітку після відвідин Асканії Т. Д. Лисенком та І. І. Презентом сам Станчинський і його найближчі соратники — С. І. Медведєв, О. А. Яната, Б. К. Фортунатов, О. П. Гуналі, Ф. Орловський та ін. — були заарештовані.

У 1934 р. Наркомосвіти ліквідував усі свої чотири інспектури, залишивши тільки апарат Українського комітету охорони пам'яток природи, що помітно знизило і без того недостатню роботу на місцях. Незважаючи на постійні прохання працівників охорони природи про доопрацювання застарілого статуту УКОПП, це не було зроблено.

Не сприяли природоохоронній роботі слабкість, неprestижність органів охорони природи, а також недостатній розвиток наукової природоохоронної думки. Заповідники господарського підпорядкування були далекими від охорони природи. Яскравий приклад — відомий заповідник “Асканія-Нова”, який був підпорядкований Наркомзему, а потім — ВАСГНІЛ і до початку 40-х років перетворений у гігантську зооферму по розведенню свійських тварин.